



Юсуф Баласогуний Еттисув ўлкасидаги Кузўрда (Баласогун) шаҳрида 1016-1018 йиллар орасида дунёга келади. Бу даврда Етгисув ва Шаркий Туркистон ўлкалари туркий карлук кабиласидан чиққан қорахонийлар сулоласи қўл остида эди. Бу сулола VI—IX асрларда ҳукм сурган Буюк Турк ҳоконлигининг давомчилари бўлиб, IX аср ўрталаридан давлатни бошқариб келдилар. X аср бошларида Абдулкарим Сотук Буграҳон (924—955) ислом динини қабул қилди ва шу билан туркий элатлар ҳам узил-кесил ислом минтақа маданиятига келиб қўшилдилар. X аср охирига келиб, Сомонийлар таназзулга юз тутгач, қорахонийлар Мовароуннахрни тугал эгалладилар. Баласогун ушбу улкан мамлакатнинг шимолидаги пойтахти эди.

Шоир ҳақида маълумотлар кўп эмас. «кутадгу билиг» асарини 50 ёшларда, ҳижрий 462 йили (1069/70) ёзиб тугатган Юсуф ўзи ҳақида асар муқаддимасида шундай маълумот беради: «Бу китобни тасниф қилигли Баласагун мавлудлиг паркиз идиси эр турур. Аммо бу китобни Қошгарда тугал қилиб, Маширик малики Тавғачхон ускинга кекурмиш, малик ани агирлаб, улуглаб ўз Хас Хожиблыкы анга бермиш турур, анинг учун Йусуф Улуг Хас Хожиб тэб атк жавк йазилмиш турур» (Бу китобни тартиб берувчи Баласогунда тугилган, паркиз сохиби (сабр-қаноатли) кишидир. Аммо бу китобни Қошгарда тугал қилиб, Маширик малики Тавғачхон даргоҳига келтирибдир. Малик уни ёрлақаб, улуглаб ўз (саройида) Хос Хожиблик (лавозимини) берибди. Шунинг учун Юсуф Улуг Хос Хожиб деб машхур номи тарқалибди). Китобда номи тилга олинган ҳокон Насриддин Тавғач улуг Бугро қорахон Абу Али Хасан Хорунхон бинни Арслонхон бўлиб, 1075-1103 йиллар давомида қорахонийлар давлатини бошқарган. «кутадгу билиг» асари унга бағишланган пайтда у Қошгарда Арслон-тегин Тўғрул қорахон Махмудхон (1059—1075)нинг ўртоқ-қогони сифатида ҳукм сурарди (қорахонийлар сулоласида шундай одат бўлиб, Баласогун асосий ҳокон ҳукмдор бўлганда қошгарда унинг ўртоқ-қогони иш юритарди).

Асар мазмуни, тили ва услубидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Юсуф Хос Хожиб араб ва форс тилларини мукаммал билган, бу тиллардаги диний, илмий, бадиий адабиёт билан чуқур таниш бўлган. Бундан ташқари шоир қадим турк ёзма адабиёти, туркий халқлар оғзаки ижодини ҳам яхши билган, улар муҳитида тарбия олган. Шоир туркий элатларнинг қадимий қўшилари хитой, мўғул, ҳинд, эроний халқлар маданияти, юнон фалсафаси ва бошқа ўша давр маънавий ҳаётининг турли томонлари ҳақида мукаммал маълумот эгаси бўлган. Юсуф катта истеъдод соҳибидир. Ўша давр анъанасига кўра, у

араб, форс тилларида ҳам шеър ижод килган бўлиши керак, туркий адабий тилда, балки девон ҳам тузгандир. Афсуски, бизгача шоирнинг ягона достонидан бошқа асари етиб келмаган. Аммо аник айтиш мумкинки, ҳеч қайси ижодкор илк ижодини 6,5 минг байтга якин йирик достон ёзишдан бошламайди. Масалан, Амир Хисрав Дехлавий биринчи йирик достонини бошлаганда икки девон тузган ва улар таркибида бир катор кичик маснавийлари бор эди. Биз Юсуфнинг ижодий йўли ҳақида баъзи маълумотларни достонга таяниб олишимиз мумкин. Масалан, шоир кириш қисмида ёзади:

Бу тугмиш элиндин чикиб боргони,

Китобни кўшубон тугал килгони.

(Тутилган юртидан чикиб боргани, китобни жамлаб тугал килгани).

Иккинчи сатрдаги китобни жамлаб, тугал килгани ҳақидаги маълумот, унинг баъзи қисмлари олдинроқ алоҳида асар сифатида ёзиб, машқ қилинган бўлиши мумкинлигидан дарак беради. Маснавий жанрида ёзилган асар таркибида вазн ва қофиялаш усулига кўра ундан фарқ қилувчи икки алоҳида қасида ва 200 дан ошқин тўртлик мавжуд бўлиши ҳам беҳуда эмас. Биз бу асарнинг таркибий қурилишидан қелиб чиқиб, уни шоир бир неча марта таҳрирдан ўтказган бўлиши керак деб, ўйлаймиз. Олимлар ҳам бу ҳақда хилма-хил таҳминлар қилиб қелишади. Ҳозир бизнинг қўлимизга етиб келгани охириги таҳрир ва ҳоконга тақдим этилган нусхадир. Бу нусха таркиби қуйидагича:

Уч босқич муқаддима:

1. Насрий муқаддима (38 сатр);

2. Шеърӣ муқаддима (77 байт);

3. Муқаддимавий боблар (II боб, 390 байт).

Иккинчи ва учинчи босқич орасида боб сарлавҳалари рўйхати (фихристи абвоб) берилган.

Асосий қисм — достон мавзуи 68 бобда ривожланади. Ундаги сарлавҳалар ҳисобиға, агар иштирок этувчиларнинг савол-жавобларини ҳам қиритсак — 174 сарлавҳа остида берилган. Умумий ҳажми — 5896 байт. Хотима қисми — 2 қасида ва маснавий бобдан иборат бўлиб, охириги маснавий боб мазмунигина маълум даражада достонга алоқадордир. Муқаддиманинг факат учинчи босқичи (II бобдан иборат) бевосита достон таркибига ўйгунлашган. Олдинги икки босқич эса қайта таҳрирда китоб ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилиш учун атайин наср ва назмда илова қилингандир. Шу сабабли улар боблар номланиши рўйхатидан ҳам илғари берилган.

Асосий қисм охирида (6261—6286-байтлар) шоир китобнинг ёзилиш йили, нима мақсадда ёзилгани, ўқувчига мурожаат, Аллоҳга муножот, Пайғамбар ва чоҳорёрларга саломлар билан асарни хотималайди ва алоҳида хотима қисмга ҳожат қолдирмайди. Аммо бундан сўнг яна 2 қасида (Йигитликка ачиниб, қариликдан шикоят қилиш — 44 байт ва замон бузуклиги, дўстлар жафосидан ёзғириш — 40 байт) қўшилиб, яна 1 маснавий бобда муаллиф ўзига ўзи насиҳат қилади (37 байт), асарнинг туркча ёзилганлиги, тугалланиш санаси, яна муножот ва саломлар қайтарилади. Шулардан билинадики, хотима қисмига ҳам 2 қасида қўшилиб, қайта таҳрир қилинган пайтда ёзилган. Асосий қисм мазмуни ва мундарижасига кўра «кутадгу билиг» достони минтақа адабиётининг биринчи босқичида яратилган туркий тилдаги ислом маънавиятининг бадиий-фалсафий, ижтимоий-ахлоқий қомуси деб баралла таърифласак арзийди. Унингдек улуг яхлит китоб ал-Бухорийнинг «Жомеъ ас-сахих» идан кейин араб ва форс тилларида ҳам яратилмаган эди. VIII—IX асрларда Абдулҳамид ал-Қотиб, Ибн ал-Муқаффа (720-756), Адиб Аҳмад Юғнакий, ал-Жоҳиз (775—868) қабӣ йирик адиблар томонидан асос қилинган адаб илми, Абу Наср

ал-Форобийнинг ижтимоий-ахлокий фалсафаси, «Шохнома» ва турк хоконларининг ёдномалари, минтака халкларининг бой маънавий мероси бу асар магзига сингдирилган. Энг асосийси, бу китоб ислом минтака маънавиятининг комуси бўлди. Фирдавсий «Шохнома»си минтака халкларининг ўтмиш тарихини бадиий акс эттирса, Юсуф Хос Хожиб асари унинг янги даврдаги ҳолатини бадиий тафаккур қонуниятлари асосида мужассам этди. Муаллиф ўз асарини «Шохномаи туркий» деб шухрат топганини айтади, бу киёс шу маънода тўғрики, ўтмишда минтака эроний ҳукмдорлар — Каёний ва Сосонийлар ҳукмида бўлган бўлса, Юсуф даврида Сосонийлар мулки туркий ҳукмдорлар кўлига ўтган эди. Баласогундан Бағдодгача туркий сулолалар ҳукм сураётган эдилар. Шу сабабли энди сулолалар тарихи эмас, давлат бошқариш одоби муҳим эди. Асарнинг яна бошқа шухрат топган номлари «Адаб ул-Мулуқ» («Ҳукмдорлар одоби») ва «Ойин ул-мамлакат» («Мамлакатни идора этиш қоидалари») ҳудди шу жихатни акс эттирар эди.

Достон мазмуни шоир тасаввуридаги шундай бир бадиий оламни акс эттирадики, унинг асосий қаҳрамонлари 4 тимсолдан ташкил топган.

Биринчиси, Адолат — у бош ҳукмдор, унинг номи Қунтуғди, у қуёшдек барчага баробар нур таратади.

Иккинчиси, Давлат — туркийда қут, у бош вазир, унинг исми Ойтулди. Қут ёки Давлат ички мазмуний тушунча бўлиб, Бойлик, Барақа, Омад, Бахт, қудрат маъноларини ўзида жамлаган, ҳукмдорнинг таянчи, унинг бе-лига қувват, кўзига нур, мулкига фаровонлик бахш этувчи бош мас-лаҳатчи ва нозир. Аммо Ойтулдининг умри фоний, Давлат, Бахт, Омад деган нарсалар пайдор эмас, осмондаги Ой сингари гох тўлиб балқийди, гох Хилол сингари нозиклашиб, қувватдан кетади, орада кўринмай қолиши ҳам мумкин. Ойтулди асар давомида ҳасталаниб вафот этади. Аммо унинг вориси, ўғли Ўғдулмиш унинг ўринбосари, ҳукмдорнинг яқин маслаҳатчиси бўлиб қолади. Ўғдулмиш Ақл ва Билим рамзи. Агар Бойлик, Омад, Бахт ўткинчи бўлса, киши қўлида доимий турмаса, Ақл ва Билим уларнинг ўрнини боса олади. Асли асарнинг бош қаҳрамони Ўғдулмиш, яъни Ақл ва Билимдир. Шу сабабли китобнинг асл номи ҳам «қутадғу билиг» («Бахтга элтувчи билим»). Бахт, қут-барақа, омад, қудрат манбаи бўлмиш билим билан боғлиқдир. Асардаги тўртинчи тимсол — қаноат. Агар инсонда, жамиятда қаноат бўлмаса, унинг барча ҳосияти бир пул, оқибати аянчлидир. қаноатнинг исми Ўзғурмиш бўлиб, у Ойтулдининг, яъни Бахт ва Давлатнинг, Ўғдулмишнинг, яъни Ақл ва Билимнинг қариндошидир. Аммо Ойтулди қариндошини эсламайди. Бахт ва Омад қаноатни хотирга келтирмайди. Ҳукмдорга (Элиг деб атайдилар Юсуф ҳукмдори) Ўзғурмиш қариндоши ҳақида Ўғдулмиш эслатади, яъни Адолат Ақл ёрдамида қаноатдан хабар топади ва унинг суҳбатини иштайди. Асар охирида Ўзғурмиш ҳам ҳасталаниб вафот этади, қунтуғди ва Ўғдулмиш, яъни Адолат ва унинг бош маслаҳатчиси Ақл қоладилар.

Булар ислом маънавиятининг бош тимсоллари эди. «қутадғу билиг»нинг айрича аҳамияти ана шунда. Аммо асар мавҳум тимсоллар ва рамзлардан иборат эмас. Асар қаҳрамонлари жонли шахслар — Элиг — Қунтуғди — адолатли, инсофли ҳукмдор, Ойтулди — донишманд, тадбирли, таржибали аллома, мураккаб характерли шахс, юрт, жамиятга фойдаси тегишини ўйлаб пойтахтга келади ва мусофирпарвар Қўсалиш ёрдамида Элигнинг Хос Хожиби Эрсиг билан танишиб, у туфайли Қунтуғди саройига кириб боради. Элиг билан танишади. Элиг ва Ойтулди орасида кўп суҳбатлар бўлиб ўтади. Улар бир-бирининг ботиний киёфаси, феъл-атворларини яхши ўрганиб, аста-секин умумий тил топишади, орада баъзи гинаҳонликлар ҳам бўлиб ўтади.

Ойтўлдининг хасталиги ва ўлими, унга Элиг ва Ўгдул-мишнинг кайгуриши, ҳамдардлиги жуда табиий, ҳаётӣй кечинма-ларда тасвирланади. Ўгдулмиш Акл тимсоли бўлгани билан, у аввал ўзини ёш йигитларга хос тутди. Элиг унга канча панд-насихатлар беради, тарбиялайди. Кейинги Ўзгурмиш билан бўлган суҳбатлар таъсирида ҳам Ўгдулмишнинг онги ўзгариб, ривожланиб боради. У маълум вақт Ўзгурмиш таъсирида тавба-тазарруга берилиб, моддий дунё ташвишларидан ўзини олиб қочмокчи бўлади, аммо Ўзгурмиш ва Кунтўлдилар яна уни бу ниятдан кайтарадилар, эл-юрт ташвиши билан яшашга ундайдилар. Шоир Акл ва Билимни эл-юрт, халқ фаровонлиги йўлида хизмат эттириш энг асосий бурч деб ҳисоблайди. Акл аввало Адолатга химоячи ва маслаҳатгўй бўлмоғи талаб этилади. Ўзгурмиш шахси таркидунё этган, соҳидлик ва таквони яшаш тарзига айлантирган сўфийларни эслатади. Юсуф Хос Хожиб тасаввуф гоёлари, амалиётидан чуқур хабардор эканлигини ушбу қахрамони тавсифида аён этган. Тасаввуф, такво, соҳидлик ва фақир шоир наздида аввало каноатнинг тимсоли, ёркин намоёндасидир. каноат Окибатни ўйлаш билан бўлади, у инсонга Офият (рухий осойишталик, қониқиш) келтиради. Адолат каноатсиз бўлмайди. Ҳукмдор сўфийнинг, соҳиднинг суҳбатидан баҳраманд бўлиб туриши керак. Сўфий ҳукмдорни қидириб келмайди, ҳукмдор уни ўзи қидириши, суҳбатига интиқ бўлиши керак. Кунтуғди, Угдулмишни Ўзгурмишга мактуб билан уч марта жўнатади. Шоир фикрича, агар ҳукмдор эътибор кўрсатса ва майл билдирса, сўфий ҳам суҳбатдан бош тортмаслиги керак. Албатта, соҳид Ўзгурмиш сарой аёнига айланмайди, у маълум вақт Элиг билан фикр алмашиб, яна ўз қулбасига қайтиб кетади, ҳаёт тарзини ўзгартирмайди.

Юсуф Хос Хожиб тасаввуф гоёларига, ҳақиқий такво эгаларига юксак эҳтиром билан қарайди, аммо жамият, халқ бахти учун, Адолат тантанаси учун ўз умрини бағишлаш унинг бош йўналиши бўлиб қолади. Унинг суюкли қахрамони Ўгдулмиш — Акл ва Билим эгаси, умрини Адолат хизматида бағишлаган шахсдир.

«Қутадуғ билиг» қахрамонлари фақат тўрт қиши эмас, унинг асари бадиий умумлашмаларни ҳаётдан узиб ақс эттирган деб бўлмайди. Достон ҳаёт ҳақиқатлари билан тўлуғдир. Унда ўша давр турмушининг барча қирралари, иқир-қиқари, зиддиятлари ўз ифодасини топган. Юсуф Хос Хожиб ўзининг юксак ўй-ҳаёлларини ажойиб тимсолларда ифодалар экан, ҳаётдан бир зум узилмайди, давр зиддиятларидан кўз юммайди, жамиятдаги барча табақа, тоифаларга хос фазилат, қусурлар, ижтимоий аҳволни аниқ идрок қилади. Уни баъзан феодал-сарой қарашларига тобе қилиб кўрсатишади. Аслида бундай янглиш тасаввур Юсуф Хос Хожибнинг ҳаётӣй зукколиги, ижтимоий ақли, тадбиркорлигини нотўғри талқин қилиш оқибатидир.

«Қутадуғ билиг» қитоби авом халқ учун эмас, биринчи навбатда, ҳокон ва беклар, яъни юртнинг ҳукмдорлари учун атаб ёзилгандир. Туркий сулолалар бугун ислом минтақасида ҳукмфармо бўлиб келаётган бир пайтда, ижтимоий жихатдан «Шохнома»дан кўра «қутадуғ билиг», яъни «Ҳукмдорлар адабномаси» кўпроқ зарур ва бу қитоб айнан туркий тилда ёзилмоғи керак эди. Юсуф Хос Хожиб ушбу ижтимоий заруратни вақтида англаб етди; унга юксак савияда жавоб бера олди. Унинг асарини туркий ҳукмдорлар қай даражада ўқиди ва ўзлаштирди, бу бошқа масала. Абу Али Ҳасан Хорунхон уни яхши қабул қилгани, шоирни муносиб тақдирлагани Кунтуғди ва Ойтўлди тимсоллари ҳаётӣй ҳақиқатга анча мувофиқ келганини кўрсатади.

Ўша давр ижтимоий, ахлоқий воқелигининг жуда кўп, қилма-қил жихатлари асар мазмунига сингдирилган. Айниқса, кунтуғди ва Ўгдулмиш суҳбатларига бағишланган 15—25-боблар, Ўгдулмиш ва Ўзгурмиш суҳбатига оид 31-53-боблар даврнинг барча

ижтимоий тоифалари (беклар, сипохийлар, сарой аёнлари — вазир, хожиб, хазиначи, лашкарбошилар, элчилар, котиблар, саййидлар, шоирлар, мунажжимлар, олимлар, табиблар, дехконлар, савдогарлар, чорвадорлар, хунармандлар, камбагаллар — барча-барчасининг) ахвол-рухияти, жамиятдаги ўрни, феъл-атвори хакида муфассал тасаввур беради, уларга ҳукмдор ва давлат аёнларининг адолатли муносабати кандай бўлиши кераклигини тушунтиради.

Юсуф Хос Хожиб жамиятни тубдан ўзгартиришни эмас, мувофиклаштириш, уйғунлаштириш, такомил бахш этишни мақсад қилиб қўяди. Чунки XI аср ислом жамиятининг шаклланиб, юксалиб келаётган даври бўлиб, унда такомиллаштириш тақлифлари ўринли эди.

«Кутадгу билиг»нинг бадиийлиги жуда юкори. Ундаги ҳар бир кирра, воқеалардаги ҳаётийлик ва шоир ҳаёли ўзаро ниятда уйғун. Шоирнинг тасвирлари ёркин, тили ниятда ширали, мазмунга бой. Ислом минтака шеъриятининг энг асосий услуби хусусияти — ҳар бир байтнинг мустақил тасвирий, тимсолий бирлик даражасига қўтарилиш талаби Юсуф томонидан тўла ҳис қилинган ва амалга тадбик этилган. Унинг жуда қўп байтлари ҳикматли сўз (афоризм) даражасига қўтарилган. Ҳар бир байт тугал тасвир (яҳлит образ) беради. Асар тавҳид ёки ягона Аллоҳ ҳамди билан бошланади. 32 байтли бу бобда исломнинг бош тушунчаси ҳар тарафлама тавсифлаб берилган. Хуллас, туркий тилда яратилган бу буюк асар минтака адабиёти ривожининг биринчи босқичи учун маълум маънода яқунловчи асар бўлди. Бу босқичнинг ўзига ҳос икки жиҳатини қайд этиб ўтмоқ керак.

Биринчидан, бу даврда илм-фан ва ёзма бадиий адабиёт асосан турли ҳукмдорлар саройи қошида, улар ҳомийлигида ривож олиб, гуллаб-яшнади. Агар Аббосий халифалар саройида араб тилидаги шеърият, Сомоний ва газнавийлар ҳузурида форс тилидаги адабиёт паноҳ топган бўлса, қорахонийлар даргоҳида туркий шеъриятнинг буюк намунаси дунёга келди.

Иккинчидан, бу адабиётнинг ўзига ҳос томони маърифатчилик эди. Нафакат адабиёт, балки бу даврнинг бутун маънавиятида етакчи руҳни ақлга таяниш, билимга қорлаш, ижтимоий адолат, марғуб ахлоқни ақл, заковат қучи билан ўрнатишга ишонч ташкил қилар эди. Бу адабиёт биринчи навбатда ҳукмдор табақага, беклар, зодагонларга мўлжалланган ва ўшаларга тўғри йўлни қўрсатишни мақсад қилган эди.

М. Имомназаров.